

VESPRES DE FEUDALS. LA SOCIETAT DE SHARQ AL-ÀNDALUS JUST ABANS DE LA CONQUESTA CATALANA

MIQUEL BARCELÓ
Universitat Autònoma de Barcelona

El coneixement de la societat andalusina en general, i més específicament la que a les regions orientals serà, a partir de 1229 envaïda i anihilada pels catalans, és sempre limitat, atesa la ignorància antiga que hom té, primer, de l'organització política almoràvit i de l'almojade i, després, de les modificacions socials que aquestes organitzacions polítiques foren capaces d'induir. Igualment no s'han estudiat ni la densitat immigratòria —força, sembla, en el cas dels almoràvits— ni les formes d'assentament que se'n derivaren de la pertinença a l'àrea política almoràvit i almojade. Els treballs d'A. Huici, majoritàriament publicats entre 1950 i 1961¹ i els d'E. Lèvi Provençal² marquen encara la línia estricta del nivell de coneixement actual. Un llibre com el de J. F. P. Hookins, publicat el 1955³, que no pretén altra cosa que fer un bon inventari d'institucions, funcionaris i procediments de govern en el Magrib és encara avui, per al-Àndalus, un inajornable compte pendent historiogràfic. L'estudi d'A. Bel sobre els Banū Gāniya⁴, publicat el 1903, és vuitanta un anys després insubstituïble. Aquesta situació contrasta fortament amb els progressos constants que s'estan fent en el coneixement del moviment almoràvit al Magrib⁵, en la seva incidència sobre les societats de l'Àfrica occidental⁶, en aspectes de la seva organització

¹ *Historia política del Imperio Almohade*, 2 vols. Tetuán, 1956; «'Alī b. Yūsuf y sus empresas en al-Àndalus» a *Tamuda* VII (1959) pp. 77-122; «La salida de los almorávides del desierto y el reinado de Yūsuf B. Tāšfin. Aclaraciones y rectificaciones» a *Hesperis* XLVII (1959) pp. 155-182; «El *Rawd al-qirtās* y los almorávides. Estudio crítico» a *Hesperis-Tamuda* I (1960) pp. 513-541; i l'edició d'un important text d'Ibn 'Idhārī: «Un fragmento inédito de Ibn 'Idārī sobre los almorávides» a *Hesperis-Tamuda* II (1961) pp. 43-111; «Contribución al estudio de la dinastía almorávide. El Gobierno de Tāšfin ben 'Alī ben Yūsuf en al-Àndalus» en *Études d'orientalisme, dédiées à la memoire de Lévi-Provençal*, Paris, 1962, pp. 605-621.

No es pretén ser exhaustiu sinó assenyalar els treballs fonamentals de Huici.

² Tampoc no es pretén ser exhaustiu.

Documents inédits d'histoire almohade, Paris, 1928; *Trentesept lettres officielles almohades*, ed. crit. Rabat, 1941; «Un recueil de lettres officielles almohades. Étude diplomatiques et historique» a *Hesperis-Tamuda* XXVIII (1941) op. 1-80.

³ *Medieval Muslim Government in Barbary, until the sixth century of the Hijra*, London, 1958.

⁴ *Les Benou Ghānya, derniers representants de l'empire almoravide, leur lutte contre l'empire almohade*, Paris, 1903.

⁵ P. F. DE MORAES FARIAS, «A reforma de Ibn Yāsīn: discussao sugerida pelo *Kitāb al-Bayān*» a *Afro-Asia* 2-3 (1966), pp. 37-58; H. T. NORRIS, «New evidence on the life of 'Abdullāh b. Yāsīn and the origin of the Almoravid movement» a *Journal of African History* XII (1971), pp. 255-268; F. MEIER «Almoraviden und Marabute» en *Die Welt des Islams* XXI (1983), pp. 80-163.

⁶ P. SEMONIN, «The Almoravid movement in the Western Sudan. A review of the evidence» a *Transactions or the Historical Society of Ghana* VII (1964), pp. 42-59; P. F. DE MORAES FARIAS, «The Almoravids: some questions concerning the character of the movement during its period ▶

política⁷ i, en definitiva, en tot el complex món saharià, magribí i mediterrani, transpassat de tènues circuits de relació⁸.

Tanmateix, hi ha hagut progrés. Aquest progrés fonamentalment és resultat de la utilització de la documentació catalana generada per la conquesta com a eina per a reconstruir precisament la societat, la destrucció de la qual és reflectida i consolidada en aquells textos. El procediment no és pas nou; probablement sigui també un procediment inevitable on les conquestes hagin deixat documentació escrita. Allò que hi ha de nou tal vegada sigui el caràcter sistemàtic d'aquest ús i, consegüentment, el prolix desenvolupament de tècniques que permetin l'explotació més adequada d'aquests materials. Entre tota aquesta documentació destaquen molt clarament els anomenats *Llibres de Repartiment* que ofereixen la possibilitat d'elaborar un esbós sincrònic de l'espai social andalusí tot just abans de la conquesta. Aquests textos, però, són de nivells informatius desiguals, realitzats de formes diverses i amb objectius no exactament idèntics, tot i que el seu disseny final sigui fer un inventari del «botí de guerra» adquirit⁹. Els diferents textos mallorquins són els que forneixen més informació i més variada¹⁰. Els d'Eivissa¹¹, València¹² i de Múrcia¹³, desigualment treballats, encara han de ser analitzats sistemàticament. Només llavors es podran obtenir resultats decisius de la comparació dels diversos esbossos que els textos han permès. Cal recordar, però, que aquests textos són descripcions de l'espai social andalusí fetes des d'una òptica colonial que, tot i ser assistida per torcimanyans i indígenes experts, introdueix inevitablement deformacions que han de ser detectades i tenudes en compte. Per exemple, l'agrimensura feta a Mayūrqa sembla prescindir

► of closest contact with the Western Sudan» a *Bulletin de l'I.F.A.N.* XXIX (1967), pp. 794-879; N. COULIBALY, «L'attaque de Ghana (XIe siècle)» a *Afrika Zamani* (Yaounde) II (1974), pp. 57-77; H. J. FISHER, «Early arabic sources and the Almoravid conquest of Ghana» a *Journal of African History* XXIII (1982), pp. 549-560; C. DAVID i F. HUMPHREY, «The conquest that never was: Ghana and the Almoravids, 1076-7. The external arabic sources» a *History in Africa. A journal of method* 9 (1982), pp. 21-59; M. BRETT, «Islam and Trace in the *Bilād al-Sūdān*, tenth-eleventh century A.D.» a *Journal of African History* XXIV (1983), pp. 431-440.

⁷ V. LAGARDÈRE, «Le gouvernement des villes et la suprématie des Banū Turgut au Maroc et en Andalus de 477/1075 à 500/1106» a *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 25 (1978), pp. 49-65; i del mateix autor «Esquisse de l'organisation-militaire des murabitun à l'époque de Yūsuf b. Tāšfīn» a *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 27 (1979), pp. 99-114.

⁸ J. DEVISSE, «La question d'Awdaghust» a D. S. ROBERT i J. DEVISSE (eds.) *Tegdaoust Recherches sur Awdaghust* I, Paris, 1970, pp. 109-156; i del mateix autor «Routes de commerce et échanges en Afrique Occidentale» a *Revue d'histoire économique et sociale* 50 (1972), pp. 42-73; R. A. MESSIER, «The Almoravids, West African gold and the Gold currency of the Mediterranean basin» a *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVII (1974), pp. 31-47.

⁹ R. SOTO ha estat qui ha assenyalat amb més rigor i claretat que el «botí de guerra» és el que es reparteix (*Còdex català del Llibre de Repartiment de Mallorca* ed. a cura de Ricard Soto i Company «Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear», Barcelona, 1984, p. 10).

¹⁰ J. BUSQUETS, «El còdice latinoaràbig del Repartimiento de Mallorca (texto árabe)» a *Homenaje a J. Millás Vallicrosa* I, Barcelona, 1954, pp. 243-301; «El còdice latinoaràbig del Repartimiento de Mallorca» a *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* XXX (1947-1952), pp. 6-55; P. de Bofarull *Repartimientos de los reinos de Mallorca, Valencia y Cerdeña* [Barcelona, 1856], edició anastàtica, Barcelona, 1975.

¹¹ Ha estat recentment reeditat i estudiat per J. Marí Cardona *La conquesta catalana de 1235*, Eivissa, 1976.

¹² Ultra l'edició de P. de Bofarull abans esmentada vegi's l'edició del registre 5 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó feta per M. D. Cabanes Pecourt i R. Ferrer Navarro, *Llibre del Repartiment del Regne de Valencia*, Zaragoza, 1979.

¹³ *Repartimiento de Murcia* ed. preparada per J. Torres Fontes, 1960. És, però, insuficient el seu estudi: *Repartimiento de la Huerta y campo de Murcia en el siglo XIII*, Murcia, 1971.

dels intersticis entre els assentaments, siguin alqueries o rafals, el que fa que la superfície posterior dels establiments feudals sigui més gran¹⁴. Les dificultats del conqueridor, per altra banda, d'identificar correctament el que era terra productiva són històricament habituals, com ho és també el reconeixement exacte de les jerarquies polítiques dels camperols indígenes; convertir, per exemple, en amos el que no eren sinó caps de comunitats és un error freqüent. E. Boserup fa esment d'aquesta incomprensió de l'espai social conquerit pels agrimensors i funcionaris anglesos a l'Índia i també de la mescladissa de funcions socials dels caps tribals esdevinguts a efectes burocràtics propietaris privats¹⁵. Per la seva banda P. Pascon denuncia les mateixes confusions en què incorren tant l'administració francesa del Magrib colonial com els historiadors i sociòlegs refermant dins un vocabulari deformador (el *qā'id* esdevingut un feudal, la *zawiya* un monestir, etc.) les complexitats de la societat dominada¹⁶.

Els textos generats per la conquesta han de ser sempre escrupolosament analitzats i contrastats, en la mesura que és possible, amb els resultats del treball de camp i de les prospeccions arqueològiques. I això no sempre es fa. Fins ara s'han produït una sèrie de coneixements que, a mesura que la recerca s'aprofundeix, es tornen més problemàtics, més necessitats de reconsideració i més susceptibles de generar-ne de nous. L'espai social andalusí a les Illes Orientals i a Velència bàsicament està format per una xarxa d'assentaments denominats, a la documentació, alqueries i rahals (*qarya* i *rahl*). També s'utilitzen minoritàriament altres denominacions com és ara *munya*, *arq*, *faddān*, *marj*, *karm*, *day'a*¹⁷. Ja fa estona que P. Guichard va observar que una part molt considerable d'aquests assentaments portaven noms «gentilicis» (*banū* seguit d'un nom personal) que obligaven a pensar en «l'existence de communautés rurales solidaires dans les droites qu'elles exercent sur les terres»¹⁸. La presència també destacable de

¹⁴ Fou A. M. Rodríguez qui primer va obtenir-ne una prova en el seu estudi del territori de Pollença (*El territori de Pollença sota el Temple 1298-1304*, memòria de llicenciatura presentada, el 1982, a la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra).

¹⁵ *The Conditions of Agricultural Growth*, Chicago, 1.ª ed. 1965 1974, pp. 86-87.

¹⁶ *Le haouz de Marrakech I*, Rabat, 1977, pp. 294-295.

A Oman també els funcionaris europeus dedicats a fer geografia colonial confeccionaven mapes extravagants: «European map-makers like to give a single name to the whole course of a wadi because they are brought up to view a river basin as an integrated unit of drainage; so on maps of Oman the name for one part of a wadi is frequently transferred to the whole. This is doubly misleading when the proper name is a tribal one, for it distorts the social as well as the geographical picture of the area».

(J. C. Wilkinson, *Water and Tribal Settlement in south-east Oman. A study of the Aflāj of Oman*, Oxford atarendon Press, 1977, p. 71, n. 3).

Els contemporanis també tenien de dificultats per entendre les relacions socials i percebre correctament l'espai social. És il·luminador observar la diferent interpretació del, diguem-ne, pacte que fan al-Azraq i Jaume I plasmades en un mateix document, divers de sentit. El que és per al-Azraq un simple pacte tributari expressat en «un contracte de negocis», és, per Jaume I i l'infant Alfons una submissió de vassallatge feudal (veure l'anàlisi feta per R. J. Burns i P. Chevedden «El tractat de rendició d'al-Azraq amb Jaume I i l'infant Alfons en 1245: el text àrab i el context valencià» a *L'Espill*, 17-18 [1983], pp. 231-257).

L'esburbada percepció de l'espai social es pot veure a M. Barceló «A Mayūrqa: qui eren els «Beni Sicidín?» a *Sobre Mayūrqa*, pp. 129-131.

¹⁷ L'inventari i anàlisi són lluny, encara, de ser complets i aprofundits; vegi's, però, per a les Illes A. Poveda «Introducció al estadi de la toponímia àrabe-musulmana de Mayūrqa segun la documentació de los archivos de la Ciutat de Mallorca (1232-1278)» a *Awraq* 3 (1980), pp. 75-101, especialment pp. 96-97.

¹⁸ «La société rurale valencienne à l'époque musulmane» a *Estudis d'història agrària* 3 (1979), pp. 41-52, la cita correspon a la p. 42; vegi's també la síntesi *La Valencia Musulmana a Nuestra Historia (Historia de Valencia)*, València, 1980, pp. 213-217.

noms clarament tribals, tant àrabs com berbers, acabava de fer versemblant la hipòtesi. Tot això és, a hores d'ara, ben conegut. La qüestió de l'anomenada berberització del *sharq* al-Àndalus és només un aspecte d'aquesta gran qüestió. Recentment s'han insinuat algunes objeccions a la hipòtesi d'aquesta berberització¹⁹. Però cal dir que el nombre de topònims berbers, clànics i tribals, documentables abans dels almoràvits és prou voluminós com per poder mantenir còmodament la hipòtesi; per altra banda a mesura que s'avença en el coneixement de la toponímia clànica d'arrel sahariana, indubtablement portada pels almoràvits, i que permet, doncs, fixar un clar nivell migratori, resulta difícil mantenir que la gran majoria de l'allau migratori berber, o tot ell, començà amb els almoràvits²⁰.

Un altre aspecte encara poc aclarit és el de la diferència entre *qarya* i *rahl*. P. Guichard ha suggerit que la *qarya* era un llogaret o vila habitat per una comunitat de camperols lliures i independents mentre que el *rahl* designaria «une forme de propriété privée ou de domaine dont il assez difficile de cerner la consistance et qui paraissent avoir été, du moins dans certains cas, enclos d'un mur enceint»²¹.

Els *rahl(s)* que pertanyen a diversos personatges lligats d'una manera o l'altra a funcions del *sultān* (*qādī*, *wāzīr*, *qā'id*) són freqüents arreu, però no permeten de caracteritzar satisfactòriament el tipus d'assentament que el *rahl* suposa en contrast amb l'alqueria. Que és majoritàriament molt més petit no hi cap mena de dubte. Sempre que hi ha prou dades per elaborar estadístiques significatives, com a Mayūrqa²² i a Yābisa²³ els resultats són inequívocs: a Mayūrqa la mitjana de l'espai de les *qarya(s)* és de 83, 72 ha i la dels *rahl(s)* és de 49,02 ha; a

¹⁹ Tot i que, a hores d'ara (10 de Gener de 1985), els articles de M. J. Rubiera i M. de Epalza adreçats específicament a criticar la hipòtesi de P. Guichard no hagin estat publicats encara R. I. Burns ja dona la crítica per bona i decisiva (*Muslims, Christians and Jews in the crusader Kingdom of Valencia. Societies in Symbion's*, Cambridge University Press, 1984, pp. 47-48: «Meanwhile Mikel de Epalza and J. M. [sic] Rubiera Mata are challenging Guichard's entire approach, with its Berber emphasis and its toponymic conclusions, as an «anachronism». In detailed toponymic analysis, Rubiera dismisses his «false» Berber names and wide Berber presence as a «simple» misunderstanding of philology») M. Benaboud accepta la hipòtesi de Guichard («...qui nous semble très valable pour les trois premières siècles de la présence musulmane en Espagne [sic], bien que son application à partir du XIe siècle nous semble douteuse...») «La thèse tribale n'a jamais eu autant des poids scientifique qu'après l'étude de Guichard»; ressenya a *Revue d'histoire maghrébine* 25-26 (1982), pp. 191-196, les cites corresponen a les pp. 193 i 194). Per altra banda Benaboud afirma que Guichard ha negligit altres forces socials, com, per exemple, la mateixa capacitat transformadora i socialment organitzadora del mateix Islam o els anomenats «facteurs hispaniques» (p. 194). Però el que m'importa remarcar és justament que Benaboud accepta la hipòtesi de Guichard com tenint força explicativa fins almenys al s. XI i que afirma que el treball de Guichard «...a d'abord contribué à renforcer la thèse arabe, c'est à dire, celle qui est défendue par les historiens arabes d'al-Andalus comme al-'Abbādī, Muhammad 'Abd-Allāh 'Inān, Husayn Mu'nis et d'autres» (p. 196). També Maria del Carme Barceló ha posat en dubte la «forta berberització» de la part valenciana del *sharq* al-Àndalus, sense negar, però, la presència de tribus berbers (*Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Valencia, 1984, pp. 134-135, i *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*, València, 1983, p. 85).

²⁰ Aquesta és, evidentment, una qüestió decisiva. La manca d'una tradició d'estudis berbers la fa, però, enormement difícil i llenagadissa. Vegi's una primera aproximació a M. Barceló, «Notes berbers i saharianes entorn del *Sharq* al-Àndalus» a *Sobre Mayūrqa*, Palma de Mallorca, 1984, pp. 133-141.

²¹ P. GUICHARD, «La société rurale valencienne...», p. 45.

²² A. POVEDA, «Introducción al estudio de la toponímia...» p. 96.

²³ A. POVEDA, «Sobre los distritos, las explotaciones y la toponímia clànica de Yābisa» comunicació presentada a la *Table ronde de toponímia et archéologie d'al-Andalus* celebrada a la casa de Velázquez, a Madrid, els dies 12-14 de desembre de 1983.

Yābisa, en canvi, les dades no permeten d'establir mitjanes espaials però sí de saber que el percentatge d'assentaments denominats *rahl*(s) és del 7,35 % enfront del 81,82 % denominats *qarya*(s). En tots dos casos, però, el *rahl* és un tipus d'assentament minoritari. No conec cap mena de treball que permeti guaitar amb precisió allò que passava als territoris de l'avui València i Múrcia²⁴.

Tanmateix, tot i essent important arribar a elucidar aquesta diferència em sembla més relevant un altre aspecte fins ara poc remarcat que és, justament, el que m'interessa examinar aquí. L'entrellat de *qarya*(s) i *rahl*(s) obliga a posar la qüestió del poder polític i la de les formes i grau d'autonomia del procés de treball de les comunitats camperoles. No s'ha plantejat mai d'una manera oberta i rigorosa la qüestió de les formes del procés de treball a la societat andalusina. Tot són especulacions furtives, insinuacions equívokes, suposicions sense base i generalitzacions indegudes. Habitualment s'oscil·la entre caracteritzar el procés de treball com a estructuralment similar a un postulat procés de treball proto-feudal o feudal visigòtic²⁵ i fer un plantejament estricte, diguem-ne islàmic, de camperols lliures però forçats a treballar per altri —en terres d'altri— com a amitgers (*sharīk*). Aquesta relació admètria una gran diversitat contractual. Ha estat R. J. Burns²⁶ qui n'ha fet l'exposició més explícita no amagant que el «free-farmer model»²⁷ és el resultat d'una reflexió sobre els mudexars, és a dir sobre les relacions socials forçades pels conqueridors feudals. La gran qüestió és òbviamment si aquest model resulta rellevant per a descriure les formes del procés de treball anteriors a les conquestes feudals i, en qualsevol cas, com s'estableixen les diverses combinacions possibles entre elles, les seves proporcions i la cronologia de les seves variacions. Mohammed Talbi²⁸, en efecte, descriu a Ifríqiya en el s. III/IX una coexistència de formes: des de contractes de *muzāra'a* (amitgeria) fins a l'ús important de treball esclau i la presència de treball organitzat sobre una base clànica²⁹. No és prudent per ara afirmar que aquest mosaic divers es doni a al-Àndalus, però segurament és probable que la recerca arribi a una descripció no gaire diferent. En tot cas mentre no augmentin i s'afirmin els nostres coneixements sobre la irrigació andalusina i el seu abast i s'entengui, sobretot, la seva funció precisa en la formació dels assentaments i la seva transcendència a

²⁴ Hi ha els estims xifrats de P. Guichard, sense, però, una adequada exposició estadística, que atorguen a les alqueries una extensió variable entre 100 i un màxim de 500ha («La société rurale valencienne...», p. 44). J. Torres Fontes, si ho entès bé, addueix uns rafsals que oscil·len entre 1 i 4 jovades castellanés, essent la jonada castellana equivalent a 32.298has. (*Repartimiento de la huerta y el campo de Murcia...* pp. 52-53). A mi em sembla difícil d'acceptar aquesta equivalència. En tot cas el tractament estadístic és massa cru. P. Guichard és significativament silent sobre mesures i extensions en el seu estudi sobre Múrcia («Evolución sociopolítica de la región murciana durante la época musulmana» a *Cuadernos de Historia X* (1983) pp. 53-74).

Necessàriament s'haurà d'introduir a la discussió l'alqueria granadina d'època *naṣrī*; vegi's, per exemple, A. Malpica Cuello *Turrillas, alqueria del Alfoz sexitano*, Universidad de Granada, 1984.

²⁵ És el cas més espectacular i explícit essent la formulació de A. Barbero i M. Vigil *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*, Barcelona, 1978, pp. 201-231, tot i que la qüestió del procés de treball, de les unitats de treball i del seu tamany, no estiguin pròpiament tractades i la feudalització postulada sembli caracteritzar principalment les relacions polítiques, l'organització del poder (vegi's especialment pp. 228-231).

²⁶ *Muslims, Christians, and Jews...*, pp. 39-51.

²⁷ *Op. cit.* p. 42.

²⁸ «Law and economy in Ifríqiya (Tunisia) in the third islamic century: agriculture and the role of slaves in the economy» a A. L. Udovitch (ed.) *The Islamic Middle East, 700-1900: studies in economic and social history*, Princeton, 1981, pp. 209-250.

²⁹ Per tota aquesta qüestió vegi's amb cautela però, Z. Haque *Landlord and Peasant in early Islam*, Islamabad, 1977.

condicionar l'organització social de les comunitats camperoles, qualsevol seguretat és prematura³⁰.

Entremig d'aquests dos plantejaments hi ha una mala fi de postulacions espesses i involuntàries que resulten de l'aplicació mecànica del «sentit comú», en forma de «racionalitat» econòmica capitalista o de la feudal tal com la conceben i cultiven els historiadors. Tanmateix en el centre d'aquesta recerca hi ha inevitablement tota la qüestió dels assentaments clàssics i tribals. És a partir d'aquests, com a estadi inicial, que s'han d'explicar les transformacions i la diversitat dels components socials i de les formes dels processos de treball. En aquest sentit és poc útil, científicament, de plantejar la qüestió en els seus termes jurídics de propietat o no propietat.

Si, en efecte, els assentaments són, estructuralment, de tipus clàssic i tribal, cal esperar que siguin estables només modificats o anul·lats per conflicte armat o aliances, atès que el sistema no permet l'emergència de quelcom semblant a un marcat de terres o a les formes d'alienació, forçada si es vol, propiciades pel feudalisme i que són, justament, els mecanismes de formació i reproducció de la gran fractura jeràrquica, sancionada legalment, que suposa la classe dels feudals.

Aquesta estabilitat pot ser, a vegades, constatada. Els Banū Khawlān, els iemenites descendents del 'Iṣām al-Khawlānī, que ocupà Mayūrqa el 290/902-905, seguien a l'illa quan la conquesta catalana com revela un *rahl*, «Abenhualen»³¹. Tot i que no es pot assegurar que ocupessin el mateix territori —les seves funcions polítiques inicials els convertiren en urbans— és curiosa i significativa la seva absència a la ruralia de l'illa i la seva permanència en el *ḥawz* de la ciutat.

El cas dels Gumāra és força més important. Documentats ja com ocupants d'una zona de Qaṭīn abans de 507-508/1113-1114 seguien assentats a la zona quan la conquesta catalana. La porta (*bāb*) de Gumāra, amb el seu cementiri, s'obre justament vers la franja marítima de Qaṭīn i condueix cap a la gran alqueria de Gumāra, a l'oest de Capocorb³² al sud-est de l'illa. Malauradament les coincidències de dades com aquesta són poc freqüents, però una recerca capficada i pacient, sens dubte, haurà de proporcionar-ne més.

Una altra forma de verificar els procediments a través dels quals es realitzen els assentaments és l'estudi de les segmentacions tribals. Els Banū Waṭīl, per exemple, donant nom a un *juz'* de Dānya i a una gran *al-qarya* a Inkān de Mayūrqa. O els Banū Gafūl, dels Gumāra, al *juz'* de Jýnau-Byṭra de Mayūrqa i

³⁰ L'obra de Th. F. Glick, amb totes les seves limitacions, significa tanmateix una obertura nova i fèrtil de la qüestió (*Irrigation and Society in Medieval Valencia*, Harvard University Press, 1970); és innovador també L. Bolens «L'eau et l'Irrigation d'après les traités d'agronomie andalous au Moyen-Âge (XIe-XIIe siècles)» a *Options Méditerranéennes* 16 (1972), pp. 65-77; i, sobretot, és innovador el treball de A. Bazzana i P. Guichard «Irrigation et société dans l'Espagne Orientale au Moyen-Âge» a *L'homme et l'eau au Méditerranée et au Proche Orient*, Lyon, 1981, pp. 115-140. Veure els recents M. Barceló «Qanāt(s) a l'Àndalus» a *Documents d'anàlisi geogràfica* 2 (1983), pp. 3-22; M. A. Carbonero «Terrasses per al cultiu irrigat i distribució social de l'aigua a Banyalbufar (Mallorca)» a *Documents d'anàlisi geogràfica* 4 (1984), pp. 31-68; per la zona de les Alpújaras veure P. Sabovik *Spanish Irrigation Agriculture and its Control*, Yale University (ed. fotocopiada), 1973; i per la vall de l'Andarax M. Bertrand i P. Cressier «L'irrigation et aménagement du terroir dans la vallée de l'Andarax (Almeria): les reseaux anciens de Ragol» (1984), a *Mélanges de la Casa de Velázquez* 21 (1985) pp. 115-135.

³¹ J. BUSQUETS, «El còdice latinoaràbig del Repartimiento... (Parte latina)», p. 13. Magdalena Riera, col·laboradora del Museu de Mallorca, està preparant un estudi sobre aquests Banū Khawlān.

³² Per a les referències vegi's el meu proper *Els berbers de Mayūrqa*.

de la Vall d'Uixó³³. Tot això està per fer, però. Aquesta relativa estabilitat dels assentaments implica a la vegada unes pràctiques matrimonials certament tendents a l'endogàmia i un rigorós agnatisme³⁴; tot i que en el cas dels berbers saharians aquest agnatisme fos problemàtic, indecís i que força clans semblin regir-se per un principi de matrilinealitat. Aquest fet és prou conegut³⁵ però, malgrat que hi ha forts indicis toponímics, i textuals a Mayūrqa, on les dones són els epònims del clan, no s'ha posat mai la qüestió. Aquests assentaments clànics tindrien en l'alqueria la seva forma principal d'assentament i organització. L'alqueria, però, fins ara, ha estat insuficientment descrita. Hom sap que era, de molt, la forma més extensa d'assentament. La seva mateixa extensió ja indica clarament que les unitats de treball han de ser apreciablement extenses. P. Guichard aventura una ocupació d'entre deu i cinquanta cases «cuyos habitantes explotaban un término determinado situado alrededor de la población»³⁶.

No hi ha proves tanmateix que a les alqueries hi hagués sempre una concentració dels espais domèstics. L'alqueria és un espai clànic o tribal que admet moltes variants; el reguiu imposarà segurament múltiples formes de disposició tant dels espais domèstics com dels espais de treball (terrasses irrigades, traçat de les sèquies per on discorre, vall avall, l'aigua provinent d'un *qanāt*, d'un desviament d'un riu, d'una font natural, etc.).

P. Guichard comenta un document de 1219 que obre una perspectiva diferent al de l'alqueria nucleada. L'alqueria Carabona, abans Alberg, del terme de Burriana, consta dels llocs següents: Alcaramit, Altaula, Binanufeil, Binalchayteni, Alcosayba, Benixoula i Coria. Dificilment aquesta enumeració correspon a un nucli urbà³⁷. Els exemples mallorquins de l'alqueria dels Beni Siddin que un afortunat atzar documental permet de saber que estava formada per quatre alqueries de desigual extensió o els tres caps d'alqueries, en el *juz'* d'Inkân, amb evidents vincles de parentiu i que porten la mateixa *nisba* al-Marīnī (Muḥammad b. 'Umar, Aḥmad, i un al-Hajj 'Umar) indiquen clarament com la noció d'alqueria degué ser mermada de significació pels notaris catalans³⁸. Es tracta, penso, de territoris clànics i tribals sense patrons estrictes d'ocupació, aquesta essent determinada per les condicions específiques de la producció i de les seves formes de treball. Els seus límits serien generalment imprecisos i esfumats, objecte de litigi o d'aliança perquè hi havia, com se sap, intersticis considerables

³³ M. BARCELÓ, *Sobre Mayūrqa*, pp. 133-34. L'alqueria «Huatel» de Mayūrqa en el *juz'* d'Inkân s'ha d'afegir en el conjunt segmentari dels Banū Watīl. J. BUSQUETS «El còdice latinoaràbig del Repartimiento... (Parte latina)», p. 16.

³⁴ P. GUICHARD ha insistit adequadament en aquests trets; per exemple: «...estructures sociales, marcadas por el carácter fuertemente agnaticio del parentesco, y la necesaria exclusión de las mujeres de la posesión de la tierra -por lo menos en la época en que se formó dicha toponimia- sin la que no se entiende la duradera coincidencia entre un término rural y el grupo agnaticio que lo cultiva...» («Evolución sociopolítica de la región murciana...», p. 61). J. GOODY ha utilitzat el model de «estructura social oriental» elaborat per P. Guichard, però els matissos, els comentaris crítics i fins i tot les divergències introduïdes per J. Goody en el model el fan pròpiament més operatiu i eficaç (*The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge University Press, 1983).

³⁵ J. NICOLAISEN, *Ecology and Culture of the Pastoral Tuareg, with particular reference to the tuareg of Ahaggar and Ayr*, Copenhagen, 1963, pp. 456-461; vegi's també H. T. NORRIS *Saharian Myth and Saga*, Oxford at the Clarendon Press, 1972 pp. 72-73, 92-93, 116-117 i 123. Tanmateix, no sembla haver-hi contradicció en la presència a una mateixa societat de clans patrilineals i matrilineals, com assenyala J. Goody (*The Development of the Family...*, p. 225).

³⁶ *Valencia musulmana*, p. 271; i també «La société rurale valencienne...», p. 44.

³⁷ *Op. cit.*, p. 219.

³⁸ M. BARCELÓ, *Sobre Mayūrqa*, pp. 129-131.

no adjudicats. Evidentment era un espai social molt poc comprensible per als catalans proclius a fixar rigidament els límits i a identificar propietaris i establiments feudals arreu. Però sortosament hi ha, tot i que és escassíssim, un lèxic ocasionalment sobrevivent a la inundació de la terminologia formal catalana i a les reduccions de significat induïdes en el lèxic àrab originari. Així, per exemple, de sobte, el 1256 un rafal d'uns Beni al-Hawwāri («benialhaveri») de 5 jovades (56,80 has), en el *juz'* de Jijnau-Bytra, del *Llibre de Repartiment*³⁹ apareix com a *hawma* Hawwāra («huaune Javarah»)⁴⁰. *Hawma* significa contrada, regió, i està documentat al *Llibre de Repartiment* que l'utilitza per a designar, per exemple, la zona de Sant Llorenç prop de la Ciutat⁴¹.

Ignorem, però, quelcom fonamental: l'organització del procés de treball dins l'ample espai de l'alqueria. Lògicament hauria d'haver-hi un cert grau de coordinació entre totes les «cases», fos dispersa o nucleada la forma dels seus espais domèstics. Els consells de vells (*shuyūkh*), que ja sabem que tenien una funció rellevant en el nivell polític⁴², segurament també tenien una funció decisiva en les decisions d'organització del procés de treball i coordinació de totes les activitats socials. En cap cas aquesta coordinació necessària no implica una comunitat igualitària. En les alqueries segurament existien jerarquies socials entre les «cases» basades en una desigual distribució de la producció.

Per ara, però, només podem comptar amb l'arqueologia per arribar a entreveure l'estructura d'aquest nivell inicial. Ara bé, el sostre de l'explotació hauria de ser, tanmateix, força baix; altrament el sistema seria fàcilment desequilibrat. Hi ha indicis històricament clars que aquest sostre mai no va ser seriosament i irreversiblement romput: no hi ha notícies a al-Àndalus de comunitats camperoles sense terra, desposseïdes; els amitgers (*sharīk*) a certes zones com els *hawz* pertanyen a una categoria diferent. Una forta i constant explotació interna a les alqueries desferia la solidaritat del clan (*qawm*) i produiria, a la vegada, per una banda, camperols empobrits i per l'altra banda, amos de la terra. I això, pel que sabem, senzillament no passà.

Per altra banda la comunitat camperola de l'alqueria tenia capacitat política per a retenir l'excedent, excepte la part fiscal reclamada per l'Estat, quan aquest era efectivament present.

També cal advertir que l'organització en alqueries camperoles basades en el parentiu no implica cap rigidesa ètnica excepte en el seu aspecte més formalitzat –de fet el clan accepta aliens immigrants– i sí, en canvi, es basa en l'estabilitat territorial.

Tampoc no es tracta de què tots els assentaments siguin, en darrer terme, identificables amb tribus (*qabila*) o clans (*qawm*) coneguts i localitzats al Magrib. Això és clar que no passa. Allò important és advertir que la genealogia és una estratègia d'assentament dintre d'un sistema l'eficàcia del qual depèn del seu equilibri. Els assentaments esdevenen «tribals», doncs, dins un sistema⁴³. Altra-

³⁹ J. BUSQUETS, «El códice latino arábigo del Repartimiento... (Parte latina)», p. 30.

⁴⁰ L'esmenta R. Soto («Sobre Mudexars a Mallorca fins a finals del s. XIII») a *Estudis de Prehistòria, d'Història de Mayūrqa i d'història de Mallorca dedicats a Guillem Roselló i Bordoy*, Mallorca, 1982, p. 216) i correspon al R. 344, fol. 128r. de l'*Arxiu Històric de Mallorca*.

⁴¹ J. BUSQUETS, «El códice latinoarábigo del Repartimiento... (Parte árabe)» p. 288, que correspon al text llatí de l'*Apèndice*.

⁴² M. BARCELÓ, *Sobre Mayūrqa*, pp. 79-87.

⁴³ Vegi's J. Lonsdale «When did the Gusii (or any other group) become a "tribe"?» a *Kenya Historical Review* 5 (1977), pp. 123-133; també J. Berque *L'interieur du Maghreb XVe-XIXe siècle*, Paris, 1978, pp. 326-353.

ment les comunitats camperoles sense dimensió genealògica àrab o berber, almenys no coneguda per a nosaltres, estarien en una situació d'evident inferioritat tant enfront del *sultān* com de les altres comunitats regides per una forta solidaritat genealògica. Per això les comunitats camperoles, irrespectivament del seu origen o formació cronològica, han de tendir a adoptar els comportaments socials tribals. És a dir, el medi tribal produeix tribus. La tribalitat, en aquest sentit precís, no és només una importació ètnica del medi àrab o berber, sinó una forma d'organitzar els processos de treball de les comunitats camperoles i definir les relacions socials amb les altres comunitats. La tribalitat no és, doncs, dependent del grau de presència de tribus àrabs i berbers identificades en un territori sinó de l'hegemonia d'una forma d'organització camperola del procés de treball i de les relacions socials. Així, doncs, la toponímia clànica i tribal posa de manifest aquest medi històric però no és, almenys sense una adequada argumentació al contrari, l'única «zona» on aquesta precisa forma organitzativa es produeix. Les comunitats camperoles els assentaments de les quals porten noms aliens a grups genealògics difícilment poden adoptar comportaments socials diferents a la norma dominant. Tot i que, per ara i probablement mai, hom no pugui conèixer la identitat de les comunitats camperoles amagades, per a nosaltres, sota topònims no genealògics difícilment es pot augmentar que els veïns no els identifiquessin perfectament i que aquelles comunitats camperoles, avui invisibles pel que fa a la seva identitat genealògica, no empressin una pràctica tribal. De fet no tenien gaire més alternatives. Per altra banda no tots els assentaments de grups tribals ni sempre, porten el nom genealògic. Una lectura superficial de la descripció del Magrib d'al-Bakrī és suficient per a constatar-ho.

El medi tribal tal com l'he descrit no deixa virtualment cap enclotxa per on pugui esmunyir-se un poder, diguem-ne senyorial, extractor de renda i que s'esforcí a acaparar la possessió de la terra. L'únic demandador de renda/taxa tolerat és l'Estat musulmà, el *sultān* legítim. No és pas el moment de discutir si el *sultān* comet abusos que neutralitzen, de fet, la seva legitimitat ni tampoc d'examinar les variacions, imposades per la realitat a la doctrina, que sofreix la mateixa noció de legitimitat fent-se cada pic més boirosa i laxa⁴⁴. El que m'interessa remarcar és que no hi ha, a la societat tribal, mecanismes socials interiors que permetin el sorgiment d'una classe dominant que, forçant l'increment d'excedents i la seva distribució, s'instal·li entre les comunitats camperoles i l'Estat. Excepte naturalment la subversió total i violenta de la societat tribal com la conquesta feudal. Tampoc les nocions de degradació i declivi permeten entendre el que passa a al-Àndalus al llarg del s. VII/XIII atès que des de la segona meitat del s. VI/XII la pressió feudal hispànica té, sens dubte, efectes destructius tan innegables com, per ara, incalculables. Aquesta virtualitat de la societat tribal no és deguda a cap propietat ètnica ni tampoc és derivada de la suposada solidesa de la ideologia genealògica, sinó de quelcom més precís i poc observat fins ara. La societat tribal permet, de fet, el desenvolupament de formes d'autonomia política per a cada comunitat camperola, des de les decisions sobre el procés de treball fins a les aliances amb altres comunitats, passant per les solucions de representació i govern, consell de vells (*shuyūkh*), etc. La tribu és, en rigor, una forma d'organització política que funciona perfectament com a alternativa al *sultān*. L'Estat islàmic és, però, una referència constant. Convé precisar que la tribalitat d'aquesta societat no ha de ser entesa a partir de la reflexió d'Ibn Khaldūn sobre la formació de l'Estat i l'*asabiyya* (solidaritat, cohesió) tribal. En ri-

⁴⁴ A. K. S. LAMBTON, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford University Press, 1981.

gor, després de la desaparició de la dinastia Omeia i la fallida d'al-Mansur de consolidar una dinastia 'amirida alternativa no hi hagué possibilitats serioses de refer un *sultān* estrictament andalusí. L'Estat, al contrari, va venir sempre de fora (almoràvits i almohads), inhibint, tal vegada, els processos de formació de l'Estat a partir de l'*asabiyya* tribal. En un estudi recent M'hammad Banaboud conclou que la noció d'*asabiyya*, a l'època dels taifes, no té prou virtualitat explicativa⁴⁵. Tot i que té el mèrit de plantejar obertament la qüestió el treball de M. Benaboud conté excessives ingenuïtats conceptuals⁴⁶, un enfocament prou⁴⁷ imprecís i una avara utilització dels textos i de les dades com per a no acceptar ni les seves conclusions ni el seu mètode. La tribalitat consisteix, doncs, en la forma específicament genealògica d'organitzar els processos de treball i els assentaments i en la forma de procedir a l'expansió i mobilitat del sistema: a través de la segmentarietat.

És evident, tanmateix, que qualsevol discussió sobre la societat tribal serà parcial si no s'hi integra la funció de les ciutats. La ciutat és l'espai islàmic per excel·lència. Tradicionalment tota l'organització administrativa del *sultān* s'organitza a partir d'ella i a través seu. Hom sap, també, com transforma el seu entorn immediat (*hawz*) orientant-lo cap a ser el rebost i el verger on satisfer les seves necessitats. Seria en el *hawz* on hi hauria els horts i els jardins d'estricta propietat privada (*mulk*). Però no hi ha cap estudi fet sobre cap ciutat de *sharq* al-Àndalus. No hi ha res de semblant al treball de F. M. Lapidus sobre les ciutats al Mashriq⁴⁸, ni al de R. P. Adams sobre Bagdad⁴⁹, ni P. Pascon sobre Marraqex⁵⁰.

La islamització atorga a les comunitats camperoles de la societat tribal una ineludible dimensió organitzativa estatal. La *umma* ha de tenir un estat⁵¹. Però cal recordar que les comunitats camperoles també poden passar-se'n sense estat. Naturalment aquest serà un factor de tensió històrica. I l'enfrontament entre el costum tribal (*'urf*) i la llei islàmica (*shari'a*) en serà un altre. Com ha mostrat G. Grandguillaume⁵² aquest conflicte és particularment persistent i dur a les zones d'irrigació atès que l'aigua, el seu control social, aguditza la contradicció.

Aquesta dimensió islàmica, enormement vertebradora, afegeix complexitat a la mobilització ideològica exercida per la genealogia. En rigor, com ha fet no-

⁴⁵ «Asabiyya and Social Relations in al-Andalus during the period of the Taifa states (11th century A.D./5th century A.H.)» a *Hesperis-Tamuda* pp. 5-45.

⁴⁶ Per una banda, per exemple, la seva sorprenent descoberta que una societat ètnicament diversa pot tenir «... a similar overall social structure» (p. 11); o encara la més sorprenent observació que les classes socials a al-Àndalus, que no tenien consciència de classe, eren «permeable and interconnected» (p. 44).

⁴⁷ No hi ha mai cap consideració de les comunitats camperoles que semblen no existir; efectivament són gairebé invisibles en els textos cronístics que l'autor sembla utilitzar amb profusió. En canvi centra la seva anàlisi en les categories procedents d'aquests textos: *khāssa* i *'amma* sense identificar prou els seus continguts andalusins precisos.

⁴⁸ *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Harvard University Press, 1967.

⁴⁹ *Land Behind Bagdad: A History of Settlement on the Diyale Plains*, University of Chicago Press, 1965.

⁵⁰ *Le Haouz de Marrakech*, Rabat, 1977.

⁵¹ A. K. S. LAMBTON, *State and Government...* pp. x-xv i 1-2. «The law precedes the state and is immutable at all times and under all conditions. The state is there to carry out the law» (p. 1).

⁵² «Régime économique et structure du pouvoir: le système des foggara du Touat» a *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 13-14 (1973), pp. 437-457; i «De la coutume a la loi: droit de l'eau et statut des communautés locales dans le Touat précolonial» a *Peuples méditerranéens* 2 (1978), pp. 119-133.

tar R. Gallisot «à quelque niveau que ce soit, il y a toujours un émir des croyants»⁵³. La pràctica segmentària, que mai no conté en si mateixa l'explicació de la seva existència, no pot analitzar-se fora de l'estructura política de l'islam on ella s'inscriu. Cal, doncs, no defugir aquest entramat complex i esperar que els conflictes exemplificats en els contactes abrasius entre 'urf i shari'a seran llargs, obstinats i sense vencedors nets o definitius, almenys fins a la colonització europea.

La divisió administrativa és la presència del *sultān* a la societat tribal. Els treballs de P. Guichard i A. Bazzana⁵⁴ sobre l'articulació espacial entre castells (*husūn*, sing. *hiṣn*) i les alqueries permeten entendre que el castell té una funció de refugi comunitari de les alqueries del seu entorn i que, a la vegada, alguns d'aquests castells, poden servir per a assenyalar la presència del *sultān*. Però aquesta darrera funció, que de cap manera no tenen tots els castells, no sembla ser la que origina les estructures castrals de les comunitats camperoles andalusines.

Però tampoc l'estímul d'aquestes estructures pot haver sorgit fora del vacil·lant context fiscal que lliga alqueries i *sultān* perquè el fet de l'estat, tendent a esdevenir opressiu i il·legítim, força els camperols a organitzar defenses, que, a la vegada, poden conduir l'estat a «absentar-se». Els Beni Bou Frah, d'una vall rifenya del Marroc, explicaven perfectament l'«absència» de *makhzan* de les seves contrades entre 1899 i 1927: «Le Makhzen n'étant pas physiquement là, il fallait s'organiser à notre manière»⁵⁵. Recomano al lector que es fixi particularment en la precisió anti-idealista que suposa el mot «physiquement». Naturalment no cal concedir a l'anacrònic exemple més valor –i no és pas poc–, que el d'una formulació sorgida des d'una anàloga o, fins i tot, idèntica tradició política.

A certes zones de al-Àndalus la presència del *sultān* a través de divisions administratives no sembla estructurar-se entorn de castells, com és el cas de Mayūrqa, tot i que a l'illa hi hauria més castells del que fins ara s'havia pensat⁵⁶. Les raons d'aquesta peculiaritat i el sentit i cronologia de la divisió administrativa en *ajzā'*, de la qual jo vaig fer un primer i insuficient estudi⁵⁷ no estan gens aclarides.

A altres zones, en canvi, com a l'Alpujarra, per exemple, es constata una gran persistència de les divisions administratives antigues, algunes fins i tot d'època emiral, a l'estructura *naṣrī* del s. VIII/XIX. El treball de P. Cressier⁵⁸ és, en

⁵³ «Au Maghreb: sociétés segmentaires...», p. 47.

⁵⁴ Només citaré els treballs més recents i que resumeixen la seva recerca; P. GUICHARD, «Géographie historique et histoire sociale des habitats fortifiés ruraux de la région Valencienne» a *Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée médiévale*, Lyon, 1983, pp. 87-93; A. BAZZANA «Typologie...»: Les habitats fortifiés du *sharq* al-Àndalus» i «Les structures: fortification et habitat» a *op. cit.*, pp. 19-27 i 161-172.

⁵⁵ P. PASCON i H. VAN DER WUSTEN, *Les Beni Bou Frah. Essai d'écologie sociale d'une vallée rifaine (Maroc)*, Rabat, 1983, p. 82.

⁵⁶ La notícia d'un desconegut i il·localitzat fins ara fou donada per M. Barceló «Qasṭil al 'uyūn, una fortalesa desconeguda de Mayūrqa» a *L'Avenç* 65 (1983), p. 11.

⁵⁷ *Sobre Mayūrqa*, pp. 89-95.

⁵⁸ «Las fortalezas musulmanas de la Alpujarra (Provincias de Granada y Almería) y la división político-administrativa de la Andalucía Oriental» a *Arqueología Espacial* 5, Teruel, 1984, pp. 179-199; «Le chateau et la division territoriale dans l'Alpujarra médiévale: du *hiṣn* a la *tā'a*» a *Mélanges de la Casa de Velázquez* XX (1984), pp. 115-144; veure també A. Malpica «Modificaciones en la estructura de poblamiento de la costa granadina a raíz de la conquista castellana» a *Arqueología Espacial* 5, pp. 201-224.

aquest sentit, decisiu, com és també igualment revelador de la possible duplicitat de funcions dels *huṣūn*: refugi comunitari i centre polític i organitzatiu des de l'òptica burocràtica del *sultān*⁵⁹.

El desconeixement que hom té del *sultān* almoràvit i almohad fa especialment boiroses les especulacions sobre la vinculació de les comunitats camperoles andaluses amb aquells estats. No es pot dubtar gaire que hi ha, a nivell local, permanències administratives de la xarxa fiscal califal, però no en podem, per ara, ni mesurar el seu grau ni la seva intensitat. Tanmateix, però, aquesta ombra de l'estat, que continuarà fins i tot durant la primera època de la colonització feudal, tan persistent com a vegades prima, és un bon advertiment de la mena de paradoxa que la realitat estatal musulmana ens ofereix a al-Àndalus i al Magrib en general. La *umma* ha acceptat tant la necessitat de l'estat que àdhuc quan, en rigor, aquest no existeix, manté el seu dispositiu administratiu. Per la seva banda la societat tribal funciona adequadament sense estat. Es podria dir que l'estat estava inscrit dins la societat musulmana arreu del Magrib –al-Àndalus essent-ne una part específica d'aquest «occident»⁶⁰– amb la mateixa nitidesa, fermesa i discreció que la filigrana en el paper.

Com era de remot o existent el *sultān* a *sharq* al-Àndalus a finals del s. VI/XII no es pot saber satisfactoriament. En principi depèn, com s'ha dit abans, de l'avaluació que hom faci del poder real exercit per l'administració almoràvit i almohad. En tot cas aquest poder serà molt desigualment exercit. En el cas de les Illes, per exemple, els Banū Gāniya semblen haver organitzat un *sultān* prou cohesionat i fort. És més difícil pronunciar-se sobre els darrers governadors almohades. Tanmateix el paper prominent dels *fuqahā* i dels '*ulamā*' és l'element clau⁶¹ i el que assegura la solidaritat de la *umma*. Hi ha altres fórmules de govern assajades: la *Wizāra 'Isāmiyya* d'Uriyūla (Oriola), per exemple⁶², o el go-

⁵⁹ Aquesta duplicitat ha inspirat lectures maldestres i esbiaxades dels materials, i ha fet del castell musulmà una construcció i una funció exclusiva del *sultān* o, paradoxalment, atorgant-li una dimensió feudal. Veure, per exemple, l'important llibre de R. Azuar, *Castellologia medieval alicantina: àrea meridional*, Alicante, 1981, i les ressenyes crítiques de P. Guichard, «Casteells andalusins al País Valencià» a *L'Avenç* 66 (1983), pp. 85-86, y «Los castillos musulmanes del norte de la provincia de Alicante» a *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* 1 (1982), pp. 29-46. Tot i que R. Azuar sembla haver renunciat al caràcter «feudal» dels castells andalusins («... y que por su misma esencia no se le puede presumir ningún matiz señorial de tipo feudal») manté encara que el *hiṣn* «es una institución de carácter jurisdiccional, ejercida por el «qā'id» como representante directo del poder central, sobre las comunidades rurales y que no depende de un territorio o de un castillo en concreto, pero que por sus funciones administrativo-militares suele ir íntimamente ligado a determinadas fortificaciones o castillos, de los que depende un amplio territorio estructurado en castillos, alquerías y rabaes...»; les dues cites corresponen a R. Azuar «Una interpretación del «hiṣn» musulmán en el ámbito rural» a *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos* 37 (1982), pp. 33-41, específicament a la p. 41.

⁶⁰ Malgrat l'especificat andalusina dins el context històric magrebí, la qüestió de la identitat, i de les seves modificacions, d'un procés històric convergent de totes les societats magrebines (de l'«occident» musulmà) no ha esta adequadament plantejada, i quan ho sigui ben segur que desvetllarà passions inconfessables entre la historiografia *espanyola*; una reflexió com la de Mohamed Kably («Umma, identité régionale et conflits politico-culturels: cas du Maroc médiévale» a *Studia Islamica* LVIII [1983] pp. 83-107) podria ser-ne un bon començament, tot i que és modest. Però veure ja les cauteles de M'Hamad Benaboud en contra d'aquesta aproximació analítica atès el caràcter «no tribal» des del s. V/XI de la societat andalusina, segons Benaboud que cerca debades, és clar, a al-Àndalus les grans confederacions tribals khaldunianes («El papel político y social de los '*ulamā*' en al-Àndalus durante el periodo de las Taifas» a *Cuadernos de Historia del Islam* 11 (1984), pp. 23-24.

⁶¹ Jo l'he estudiat a Mayūrqa (*Sobre Mayūrqa* pp. 77-87); veg. M'hammad Banaboud, *op. cit.*, pp. 7-52.

⁶² Vegi's E. MOLINA LÓPEZ, «La «Wizāra 'Isāmiyya» de Orihuela» en *Anales del Colegio Universitario de Almería* 7 (1979), pp. 65-78; «Murcia en el marco histórico del segundo tercio del ▶

vern del *ra'ís* de Manūrqa Ibn Sa'īd⁶³. Allò que sí estava pràcticament inutilitzat era tot l'aparell militar defensiu. De fet, és dubtos que hom pugui parlar de la seva existència. Fins a quin punt la guerra entre almoràvits i almohads havia destruït els aparells militars locals existents no es pot saber sense una recerca específica. Arreu els feudals no troben seriosa resistència. El febrer de 1287 a Manūrqa tampoc n'hi va haver gaire de resistència⁶⁴. Però el fet de la indefensió no pot de cap manera interpretar-se com a inferioritat social ni tampoc com a resultat de cap decliu de l'estructura social. La societat tribal no podia generar formes de defensa adequades contra l'agressivitat feudal. Per una banda l'única organització capaç de reunir prou excedents per a organitzar aquesta resistència militar era l'estat islàmic i aquest era només una tènue ombra administrativa; i per altra banda la societat tribal no permetia el desenvolupament de relacions socials militaritzades, «senyoriales». Però ja durant el procés específic de colonització que segueix a la conquesta es produeixen moviments armats, guerrillers, que fins ara no han estat pròpiament estudiats. A tot estirar s'han vist historiogràficament com a darreres convulsions, desordenades, d'una societat en procés de liquidació. Els feudals marxaren, doncs, contra una població civil, inermes o amb poca capacitat de defensar-se d'aquells tipus nous d'agressió, d'extermini total. Ibn 'Amīra ho lamenta així:

Una distància nova ens allunya més dels nostres
 quan ja la pàtria és lluny, en un desert convertida.
 Un exili ens entristeix i ara n'esperem un altre.
 La separació, com sempre, ha complit la seva tasca.
 No tornarem mai més el Xúquer blau a veure
 si els dels rojos cabells llurs llances apunten vers
 els nostres⁶⁵.

► siglo XIII (1212-1258)» a *Historia de la Región Murciana III. Historia de la Murcia Musulmana*, Murcia, 1981, pp. 188-263; i «El *sharq* al-Andalus en el siglo XIII. Aspectos sociales y políticos» a *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos* 37 (1982), pp. 2-31.

⁶³ Vegi's M. J. RUBIERA DE EPALZA, «La corte literaria de Ibn Sa'īd de Menorca (s. XIII)» a *Revista de Menorca* (1984), pp. 105-138.

⁶⁴ Veure Aurèlia JENÉ «La conquesta de Manūrqa el febrer de 1287» en aquest mateix volum, pp.

⁶⁵ Aquesta versió catalana és la de J. Piera *Poemes de l'Orient d'al-Àndalus*, Barcelona, 1983, p. 77.

DEBAT

I. Alfonso:

¿Quin grau d'estabilitat i d'autonomia política tenien aquestes comunitats de camperols musulmans?

M. Barceló:

Es comprova una gran estabilitat en l'ocupació territorial d'aquests grups gentilicis; és a dir, no hi ha alienacions conegudes. En el Repartiment de Mallorca apareixen alguns rafals com Abd Allah *bi-banesicdin* (en el territori dels Banū Siddin), que fan pensar en desplaçaments per aliances o *manu militari*, però la norma general és l'estabilitat. D'altra banda, els territoris d'ocupació són molt grans si tenim en compte l'extensió de l'illa (90, 100, 120 Hes.).

Ara, aquestes comunitats no estan organitzades militarment, i quan desapareix el califat les fronteres fan fallida. Aleshores les comunitats de camperols musulmans no tenen defensa, excepte en aquells breus interludis d'eficàcia militar dels almoràvits i almohads. Per això els feudals troben ben pocs obstacles en avançar, amb els pagesos tot darrera. És el mateix que passarà després amb el «descobriment» de les Canàries, Puerto Rico, etc., genocidi inclòs.

P. Guichard:

Estic bàsicament d'acord amb l'esquema social de tipus utilitari que proposa Miquel Barceló per a entendre les comunitats de camperols musulmans, així com també sobre la gran capacitat decisòria que tenien. Però no eren pas autònoms del tot, perquè si existia l'Estat havien de satisfer una fiscalitat «legítima», és a dir, definida com a tal per la teologia musulmana. Aquesta teologia s'adaptarà successivament a les diverses circumstàncies polítiques.

M. Barceló:

De tota manera, cal tenir en compte que els Estats musulmans d'Occident desapareixen molt aviat o s'acaben convertint purament en vestigis, i aleshores no passa absolutament res. Els «tècnics» de la *'umma* (*qādi's*, *fuqāhā*, *'ulama*) asseguren la perfecta continuïtat jurídica dels assumptes comunitaris, excepte la defensa. No és pas una situació de crisi, sinó que pot durar amb tota normalitat; el Magreb, per exemple, es manté en aquestes condicions fins a la colonització.

I. Alfonso:

Aleshores, en desaparèixer l'Estat, ¿també s'extingeix la fiscalitat?

M. Barceló:

En efecte, potser alguna vegada desapareix la fiscalitat, però no pas l'organització administrativa de l'«Estat pur, perdut i llunyà». Crida l'atenció, per exemple, que durant el segle XV encara regeixin d'alguna manera els districtes

administratiu d'època emiral a l'*Alpujarra* d'Almeria. És com si l'Estat esdevingués quelcom semblant a la filigrana en el paper. D'altra banda, és fàcilment reconstituïble. Com a mínim el *makhzan* existeix i té capacitat per contractar milícies professionals en cas de produir-se una agressió exterior, però sempre resulten insuficients per a enfrontar-se a l'enorme potencial militar de la noblesa feudal.